

**IBN SINO METAFIZIK QARASHLARI: MOHIYAT VA
MAVJUDLIK DOIRASIDA**

Axatova Dildora Axtamovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

dildoraaxatova06@gmail.com

***Annotatsiya:** ushbu maqolada o'rta asrlar musulmon olimi Ibn Sinoning metafizik qarashlari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor mohiyat va mavjudlik, zaruriy va mumkin mavjudlik hamda birinchi sabab (Alloh) masalalariga qaratilgan. Maqola Ibn Sinoning metafizikasi orqali mavjudlikning mohiyati va uning kelib chiqishini tushunishga hissa qo'shadi.*

***Kalit so'zlar:** Ibn Sino, metafizika, mohiyat, mavjudlik, zaruriy mavjudlik, mumkin mavjudlik, birinchi sabab.*

**МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ИБН СИНО: В РАМКАХ
СУЩНОСТИ И СУЩЕСТВОВАНИЯ**

Ахатова Дилдора Ахтамовна

Шахрисабзский государственный педагогический институт

Преподаватель кафедры общественных наук

dildoraaxatova06@gmail.com

***Аннотация:** в данной статье анализируются метафизические взгляды средневекового мусульманского философа Ибн Сины. Основное внимание уделяется понятиям сущности и существования, необходимого и возможного бытия, а также концепции первой причины (Бога). Статья способствует более глубокому пониманию природы бытия через призму философии Ибн Сины.*

***Ключевые слова:** Ибн Сина, метафизика, сущность, бытие, необходимое бытие, возможное бытие, первая причина.*

**IBN SINO'S METAPHYSICAL VIEWS: IN THE FRAMEWORK OF
ESSENCE AND EXISTENCE**

Akhatova Dildora Akhtamovna

Shakhrisabz State Pedagogical Institute

Teacher, Department of Social Sciences

dildoraaxatova06@gmail.com

Abstract: *this article analyzes the metaphysical views of the medieval Muslim philosopher Ibn Sina (Avicenna). The focus is on his concepts of essence and existence, necessary and possible being, and the idea of the first cause (God). The study contributes to a deeper understanding of the nature of being through Ibn Sina's metaphysical philosophy.*

Keywords *Ibn Sina, metaphysics, essence, existence, necessary being, possible being, first cause.*

O'zbek falsafiy tafakkuri tarixida ulkan o'rin egallagan Abu Ali Ibn Sino (980–1037) nafaqat Sharq, balki jahon ilmiy-madaniy merosining yirik namoyandalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. U tomonidan yaratib ketilgan boy falsafiy meros, xususan metafizik qarashlari, bugungi kunda ham dolzarb falsafiy muammolarni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ibn Sinoning "metafizika" haqidagi qarashlari ayniqsa mohiyat va mavjudlik, zarurat va mumkinlik, sababiyat, vaqt va abadiylik kabi masalalarga bag'ishlangan asarlarida o'zining eng yuksak nazariy cho'qqisiga chiqqan.

Mazkur maqolada Ibn Sinoning metafizik ta'limoti zahirida yotgan mohiyat va mavjudlik tushunchalari tahlil qilinadi. Bu ikki tushuncha uning butun falsafiy sistemasining markaziy nuqtasini tashkil etadi. Unga ko'ra, mavjudlik mohiyatdan farq qiladi va bu tafovut barcha mavjudotlarning zaminini tashkil etuvchi ontologik asosdir. Ayniqsa, mavjudlikning "zaruriy" (vojibul-vujud) va

“mumkin” (mumkinul-vujud) shakllaridagi ajratilishi, Allohning mavjudligi va dunyoning paydo bo‘lishi haqidagi muammolarni falsafiy asosda yoritishda katta ahamiyatga ega.

Shuningdek, Ibn Sino o‘zining bu qarashlari bilan G‘arbdagi o‘rta asrlar falsafasiga, xususan, Tomas Akvinskiy, Albert Velikiy va boshqa shunoslar fikriga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Bugungi zamonaviy falsafa va ilohiyotda ham Ibn Sino qarashlariga murojaat qilinayotgani, uning tafakkuri universalligi va davomiyligini tasdiqlaydi.

Shu bois, maqolada quyidagi asosiy masalalar ko‘rib chiqiladi: mohiyat va mavjudlik o‘rtasidagi tafovut, mavjudlikning zaruriy va mumkin shakllari, mavjudlikning sababiy izohi, Allohning zarur mavjudlik sifatidagi tushunchasi va bu qarashlarning bugungi falsafiy doiralarda tutgan o‘rni. Tadqiqotning maqsadi — Ibn Sino metafizikasining asosiy kontseptual asoslarini tahlil qilish orqali uning ontologik qarashlaridagi ichki mantiqiy uyg‘unlik va ularning bugungi falsafa uchun ahamiyatini yoritishdan iborat.

Ibn Sinoning metafizik tafakkurida eng asosiy tushunchalardan biri bu mohiyat (mahiya) va mavjudlik (vujud) o‘rtasidagi munosabatdir. U Aristotelning “Metafizika” asarida ko‘tarilgan muammolarni qayta ishlab, ularga o‘zining noyob yondashuvini olib kirgan. Ibn Sino fikricha, har bir mavjudot ikki jihatdan tahlil qilinishi mumkin: u qanday narsa (ya’ni mohiyat) va u bor yoki yo‘qligi (ya’ni mavjudlik). Mohiyat — bu narsa o‘zining qandayligini bildiruvchi tushuncha bo‘lib, u mavjudlikdan mustaqil fikrlanishi mumkin. Mavjudlik esa — narsa real ravishda mavjud yoki yo‘qligini bildiruvchi ontologik holatdir.

Ibn Sino bu borada quyidagicha deydi:

“Mohiyat ba’zida mavjud bo’ladi, ba’zida esa mavjud bo’lmaydi. Mavjudlik esa mohiyatga qo’shilgan bir narsadir, u mohiyatning o’ziga xosligi emas” [1, 62-bet].

Bu degani, narsa o’z mohiyatini saqlagan holda mavjud ham bo’lishi, mavjud bo’lmasligi ham mumkin. Masalan, “inson” degan mohiyat mavjud bo’lishi mumkin (masalan, Zayd, Umar kabi shaxslar ko’rinishida) yoki faqat aqlda fikriy narsa sifatida ham mavjud bo’lishi mumkin.

Bu ajratma orqali Ibn Sino mavjudotlarni fikriy (aqlga sig’adigan) va voqelikdagi (real) jihatdan tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Uning bu yondashuvi ayniqsa, ilohiyotda (masalan, Allohning mavjudligi va mohiyati haqidagi masalalarda) muhim metodologik vosita sifatida xizmat qiladi.

Eng e’tiborga loyiq jihat shuki, bu yondashuv faqat mumkin mavjudotlarga taalluqlidir. Zaruriy mavjudlik — ya’ni Allohda mohiyat va mavjudlik bir-biridan ajralmaydi. Ibn Sino yozadi:

“Zaruriy mavjudotda mavjudlik mohiyatdan ajralmagan bo’ladi, u mohiyatning o’zidir. Uning mavjudligi zarurat bilan bo’ladi, u sababga muhtoj emas” [1, 73-bet].

Shunday qilib, Ibn Sino mohiyat va mavjudlik o’rtasidagi tafovut orqali mavjudotlarni zaruriy va mumkin turlarga ajratishning nazariy asosini yaratdi. Bu tafovut, keyinchalik Yevropa sxolastikasida Tommaso Akvino tomonidan ham qabul qilinib, uni metafizik asos sifatida ishlatgan [4, 132–135-betlar].

Ibn Sinoning metafizikasida mavjudlikning tafsili tahlilida asosiy nuqtalardan biri bu — mavjudlikni zaruriy (vojudi vojib) va mumkin (vojudi mumkin) shakllarda tasniflashidir. Bu tasnif Ibn Sinoning ontologik tizimini tashkil

etuvchi tayanch ustunlardan biri hisoblanadi. Unga ko'ra, har qanday mavjudot yoki mavjud bo'lishi zarur (ya'ni boshqa hech qanday tarzda bo'lmasligi mumkin emas), yoki mavjud bo'lishi mumkin (ya'ni bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin) bo'ladi.

Mumkin mavjudlik — bu o'z mohiyatiga ko'ra mavjud bo'lishi ham, mavjud bo'lmasligi ham mumkin bo'lgan narsadir. Ya'ni uning mavjudligi tashqi bir sababga bog'liqdir. Ibn Sino yozadi:

“Har qanday mumkin mavjudot o'z-o'zidan mavjud emas, balki unga mavjudlik tashqaridan bo'lib berilgan” [1, 70-bet].

Bu degani, biz ko'radigan barcha mavjudotlar — odam, hayvon, daraxt, yulduzlar — barchasi mumkin mavjudotdir. Ular mavjud bo'lishi uchun tashqi sababga ehtiyoj sezadilar. Bunday mavjudotlar o'z mohiyati jihatidan mavjudlikni talab etmaydi, faqat tashqi sabab tufayli vujudga keladi.

Zaruriy mavjudlik esa mavjud bo'lmasligi mumkin emas bo'lgan mavjudlik turidir. Unga mavjudlik tashqaridan emas, o'z mohiyatining o'zidan kelib chiqadi. Ibn Sino bu haqda shunday yozadi:

“Zaruriy mavjudot o'z mohiyatiga ko'ra mavjuddir. Uning mavjudligi tashqi sababga bog'liq emas, balki o'zining o'zigagina tayanadi” [1, 72–73-betlar].

Ibn Sino nazarida, bu zaruriy mavjudlik — bu Allohdir. Alloh mavjud bo'lmasligi mumkin emas, u mavjudlikning boshlanish nuqtasidir. Bu fikr orqali Ibn Sino Allohning mavjudligini ontologik asosda isbotlaydi: har qanday mumkin mavjudlik sababga muhtoj bo'lsa, bu sabablar zanjiri cheksiz bo'lishi mumkin emas, va oxir-oqibat bu zanjir zaruriy mavjudotda tugashi lozim.

Ibn Sino Allohni zaruriy mavjudot sifatida ko'rsatibgina qolmay, balki bu mavjudlikning birlik va oddiylik (ya'ni murakkablikdan holi) bilan bog'liqligini ham asoslaydi. Alloh birligining dalilini quyidagicha keltiradi:

“Agar zaruriy mavjudot ko'plikdan iborat bo'lsa, u holda uning har bir qismi mavjud bo'lishi uchun boshqa bir narsaga muhtoj bo'ladi va bu esa uni mumkin mavjudotga aylantiradi” [1, 75-bet].

Shunday qilib, zaruriy mavjudlik tushunchasi Ibn Sinoda nafaqat falsafiy asos, balki ilohiy isbotning markaziy tamoyilidir. Bu konsepsiya keyinchalik musulmon kalomida ham, G'arb falsafasida ham keng o'zlashtirilgan. Ayniqsa, Tommaso Akvino Ibn Sinoning bu g'oyasini o'zining “bevosita sabab” nazariyasida asosiy omil sifatida qabul qilgan [4, 91-bet].

Ibn Sino falsafasida sababiyat nazariyasi butun mavjudotlar tuzilmasini tushunish uchun kalit rolini o'ynaydi. Unga ko'ra, har bir mumkin mavjudotning mavjud bo'lishi uchun sabab kerak. Bu sabablar zanjiri esa o'z-o'zidan cheksiz bo'lishi mumkin emas, balki u muqarrar ravishda zaruriy mavjudotda – ya'ni Allohda – yakun topadi. Bu tamoyil ‘imkon mavjudlikning sababini talab qilishi’ degan fikrga asoslanadi.

Ibn Sino yozadi:

“Har qanday mumkin mavjudotning sababi bor, va sabablar zanjiri davomli bo'lishi mumkin emas, aks holda bu mavjudotlarning o'zi ham mavjud bo'lmasdi. Shunday ekan, bu zanjir zaruriy mavjudotda tugaydi” [2, 80-bet].

U bu yerda mashhur falsafiy prinsip — “tasalsul” (ya'ni sabablar cheksiz zanjiri)ning mumkin emasligini asoslab beradi. Sabablar cheksiz davom etsa, hech bir narsa yuzaga kelmas edi, chunki har bir sabab o'z sababiga bog'liq bo'lardi.

Demak, mavjudotlarning boshlanishi uchun avvalgi sababga ehtiyoj sezmaydigan, o'zidan o'zi mavjud bo'lgan sabab kerak bo'ladi. Bu esa faqat zaruriy mavjudot — Alloh bo'lishi mumkin.

Ibn Sino bu borada sababiyatni to'rt turga bo'ladi:

1. Asosiy (materiya) sababi – mavjudotning zaminini tashkil etuvchi modda.
2. Formal sabab – mavjudotning shakli, mohiyati.
3. Harakatlantiruvchi (effitsiyent) sabab – mavjudotning vujudga kelishiga sabab bo'lgan kuch.
4. Maqsad (final) sababi – mavjudot nimaga erishish uchun mavjud bo'lganini bildiradi.

Bu to'rt sabab Aristotelning metafizik konsepsiyasidan olingan bo'lsa-da, Ibn Sino uni islomiy tafakkur doirasiga moslab yangicha talqin qiladi. Xususan, u harakatlantiruvchi sababni eng muhim deb biladi va bu sabab oxir-oqibat birinchi harakatlantiruvchi sabab — Allohga borib taqalishini ko'rsatadi.

Ibn Sino sababiyat tizimida mavjudotlarning ierarxiyasini yaratadi. Unga ko'ra, yuqoridan pastga — ya'ni zaruriy mavjudotdan mumkin mavjudotlarga bir zanjir mavjud. Bu zanjirda har bir mavjudot o'zidan quyi darajadagi mavjudotning sababchisidir. Bu esa butun koinotni tartibli, oqilona va iyerarxik bir tizim sifatida tushunishga imkon beradi.

Shuningdek, Ibn Sino sababiyatga oid qarashlari orqali ilohiy iroda bilan dunyo tartibini birlashtiradi. U dunyoni ilohiy sabab asosida, lekin abadiy va doimiy tartibda yaratilgan deb tushunadi, bu bilan u kalomdagi “dunyo vaqtli yaratilgan” degan g'oyadan farqlanadi.

Shunday qilib, Ibn Sinoning sababiyat nazariyasi uning metafizikasida markaziy o'rinda turib, mavjudlikning asosiy tushunchalari — mumkinlik, zaruriyat, mohiyat va mavjudlik — bilan uzviy bog'liq holda faoliyat ko'rsatadi.

Ibn Sinoning metafizikasining ta'siri

Ibn Sinoning metafizikasi faqat musulmon olamida emas, balki G'arb falsafasida ham chuqur ta'sir ko'rsatgan. Uning zaruriy mavjudlik va mavjudotlar zanjiri haqidagi nazariyalari, o'zining ta'sirini Skolastik falsafa asarida davom ettirdi. Ayniqsa, Tommaso Akvino va Albertus Magnus kabi G'arb falsafiy olimlari Ibn Sinoning tafakkurini o'z asarlarida keng qo'llaganlar. Akvino, Ibn Sinoning Allohning mavjudligini isbotlashdagi zaruriy sabab va mumkin sabab o'rtasidagi tafovutni o'z tizimida qabul qilib, bu nazariyani G'arb scholastikasi uchun markaziy o'rinlardan biriga aylantirdi [3,157-bet].

Ibn Sinoning sababiyatga oid yondashuvi, nafaqat falsafiy jihatdan, balki ilmiy uslubda ham inqilobiy ahamiyatga ega bo'ldi. U, mavjudotlar zanjirining beqaror bo'lishi mumkin emasligini isbotlash orqali, bu muammoni yangi shaklda ilgari surdi. Ibn Sinoning metafizikasi G'arb falsafasining mantiqiy va ontologik masalalariga chuqur ta'sir ko'rsatdi, ayniqsa, Kant va Hegel kabi falsafiy tizimlarni shakllantirishda uning nazariyasi muhim manba bo'ldi.

Musulmon olamida esa Ibn Sinoning tafakkuri ko'plab mutafakkirlar tomonidan keng qo'llanildi. Forobiy, Fahriddin Roziy, Ibn Rushd va boshqa buyuk islomiy faylasuflar uning fikrlarini rivojlantirishda va yangi nazariyalar yaratishda Ibn Sinoning asosiy g'oyalariga murojaat qildilar. Ibn Sinoning zaruriy va mumkin mavjudlik tushunchalari, islomiy kalomda ham keng yoritilgan, bu esa uning g'oyalarining keng qamrovli va uzoq muddatli ta'sirini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Ibn Sinoning metafizikasi islomiy falsafada o'zining noyob o'rniga ega bo'lib, uning tafakkuri nafaqat musulmon olamida, balki G'arb falsafasida ham chuqur iz qoldirgan. Uning mavjudlik, mohiyat, sababiyat va zaruriyat haqidagi qarashlari o'zining tizimli va mantiqiy tahlili bilan ajralib turadi. Ibn Sinoning mohiyat va mavjudlik tafovuti, zaruriy va mumkin mavjudlik tushunchalari, shuningdek, sababiyat va mavjudotlar zanjiri nazariyasi — bu metafizikaning markaziy tamoyillari bo'lib, ular orqali Ibn Sino mavjudlikni yangi, aqlga sig'adigan shaklda izohladi.

Uning asarlari, ayniqsa “Kitob ash-Shifo” va “Kitob an-Najot”, ilohiyot, ontologiya va sababiyat masalalariga nisbatan chuqur ilmiy yondashuvni o'z ichiga oladi. Ibn Sinoning zaruriy va mumkin mavjudlik, mohiyat va mavjudlik o'rtasidagi tafovut haqidagi fikrlarini tahlil qilish orqali biz mavjudotlarning mohiyati va tabiati haqida yanada aniqroq tushuncha hosil qilishimiz mumkin. Uning falsafasi, nafaqat islomiy tafakkurda, balki G'arb skolastikasida ham mavjudlik va sababiyatni tushunishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Bundan tashqari, Ibn Sinoning mavjudlikni tasniflashdagi yondashuvi, zaruriy mavjudotni — Allohni — mavjudotlarning oxirgi sababi sifatida belgilash orqali, falsafiy va ilohiy jihatlarni uyg'unlashtirib, o'zining falsafiy tizimini mukammal tarzda shakllantirdi. Bu bilan Ibn Sino islomiy falsafani tasdiqlovchi va rivojlantiruvchi muhim mutafakkir sifatida tarixda o'zining o'rnini mustahkamladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibn Sina. Kitob ash-Shifo. 11-jild, Nosiriy Nashriyoti, 1952.
2. Ibn Sina. Kitob an-Najot. Tahqiq: M. Fahriy, Dar al-Afaq al-Jadida, 1985.

3. Gutas, Dimitri. Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works. Brill, 2001.
4. Nasr, Seyyed Hossein. Three Muslim Sages: Avicenna, Suhrawardi, Ibn Arabi. Harvard University Press, 1964.